

Ірина Діптан

ОСОБИСТІТЬ І ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО У БАЧЕННІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У дискурсі розглядаються ключові проблеми гетьманування Івана Виговського (з поміж яких визначальна – Гадяцький договір 1658 року) у працях Михайла Грушевського. Підкреслюється неоднозначність ставлення вченого до українсько-польського компромісу 1658 року. З одного боку, дослідник високо поцінює І. Виговського та його однодумців за усвідомлення ними наріжної ідеї суспільно політичного розвитку українства – необхідності власного національно-державного буття – й спробу юридичної фіксації її у відповідних пунктах «Великого князівства Руського». З другого – наголошує на низці чинників, які обумовили «нежиттєздатність» унії й безперспективність польського зовнішньополітичного вибору І. Виговського.

Ключові слова: Іван Виговський, Михайло Грушевський, гетьман, Військо Запорозьке, Гадяцька унія, Велике князівство Руське, дипломатія.

У 1909 році у «Літературно-науковому віснику» була опублікована історична розвідка М. Грушевського «Виговський і Мазепа». Вихід статті у зазначений час – не випадковий: імперія гучно святкувала 200-ліття Полтавського триумфу Петра І. Натомість учений закликав «правдивих приятелів поступу і свободи» [1;98] стримано ставитися до вікопомної події, наголошуючи на низці негативних наслідків її не лише для українства, а й, навіть, для Російської держави, внутрішньої еволюції останньої, російського громадянства та його культури.

Сумнозвісний ювілей став поштовхом для аналітичних роздумів дослідника над витоками української державної ідеї, усвідомленням її політиками козацької доби, чинниками краху державницьких домагань володарів гетьманської булави. Для М. Грушевського 6 (16) вересня 1658 року і 24 жовтня (4 листопада) 1708 року – відповідно: Гадяцький договір і перехід І. Мазепи на бік Карла XII – події порівняні й суголосні, «граничні стовпи нашого історичного життя» [1; 89].

Понад сто років минуло з часу написання вищезазначеної статті, але питання, порушені в ній, залишаються актуальними не лише у науковому, а, на жаль, і в політико-ідеологічному аспектах. У нашому дискурсі звернемося до висвітлення ключових проблем (з-поміж яких наріжна – українсько-польський компроміс 1658 року) гетьманування Івана Виговського у працях Михайла Грушевського (принагідно зауважимо, що останній том фундаментальної «Історії України-Руси» присвячений саме подіям 1657-1658 років).

Передовсім автор з'ясовує обставини, за яких генеральний писар Війська Запорозького, усупереч ухвалі старшинської ради (квітень 1657 року) про гетьманство Юрія Хмельницького, по смерті його батька здобуває булаву. Це – по-перше. А, по-друге, в якому статусі володіє нею.

М. Грушевський заперечує достовірність «класичного оповідання» «Самовидця» про обрання І. Виговського, оскільки воно «... являється справді більш літературним твором, ніж історичною інформацією; писане з далекої перспективи, з явною і неукритою антипатією до «фортельного ляха і переворотного латинника», ... викликає

недовір'я ...» [3; 36]. Натомість дослідник покладається на такі документи: листи І. Виговського путивльському (М. Зюзіну) та київському (А. Бутурліну) воєводам відповідно від 26 і 30 серпня 1657 року; свідчення царських посланців І. Роколова та В. Кікіна, київського полковника П. Яненка [3; 31-38]. М. Грушевський цитує грамоту новообраного гетьмана на царське ім'я, в якій мовиться, зокрема, наступне: «Хоч іще за життя Б. Хмельницького на уряд гетьманський наречено було Юрія Хмельницького..., але тому, що він літ совершенних не має, на раді генеральній, котру сьмо по смерті Б. Хмельницького вчинили, вибрали на уряд гетьманський мене – хоч я від того уряду й відмовлявся» [3; 38].

М. Грушевський указує на мотиви невиконання старшиною волі покійного гетьмана: «події, що сталися в війську під булавою Юрія: мало авторитетне становище його...» [3; 3]; відмова виступити в похід супроти Польщі тощо. «Можливо, – продовжує автор, – що в дійсності він (Виговський) особисто і не рвався так до булави, і не пускався на такі інтриги, як то представляли його противники, і готов був вдовольнитися ролею регента. Але супроти можливості, що против скомпромітованого останнім бунтом Юрія, буде висунена якась інша кандидатура на гетьмана, яка відсунула б від впливу не тільки Юрія, але і всю групу Хмельницького, ця група сама признала за краще висунути кандидатуру Виговського на гетьмана...» [3; 37].

Учений відкидає версію про регентство, тимчасовість (до повноліття Хмельниченка) гетьманства І. Виговського. Спираючись на документи, стверджує, що «Виговського обрали гетьманом одразу, але старшина боялась, щоб «чернь козацька», стоячи на боці Юрася, не протестувала проти цього вибору, тому обрання здійснено було не на повній військовій раді, а на старшинському з'їзді, і вже згодом, коли в Москву пішли доноси на цю неформальність, Виговський повторив свій вибір на повній військовій раді і був знову обраний гетьманом» [2; 323-324].

М. Грушевський скрупульозно аналізує дії Москви стосовно Чигирини в зв'язку зі смертю Б. Хмельницького: місії В. Кікіна, І. Роколова, М. Матвеева, діяльність київського (А. Бутурліна) та путивльського (М. Зюзіна) воєвод, посольство під орудою одного з найбільших московських вельмож О. Трубецького, вимоги якого «підкріплювалися» військами Г. Ромодановського. Підкреслює, що сутність політики Царства стосовно Гетьманату полягала в тому, щоби не допустити стабілізації нової державно-політичної системи України, укорінення державницьких традицій управління у старшини та зміцнення поваги до неї всіх станів суспільства. Підсумовує, що ні військово-політичний демарш Москви, ні єзуїтські методи роботи її агентів не завадили старшині самочинно, згідно з «Березневими статтями» 1654 року, обрати 26 серпня (5 вересня) 1657 року свого провідника – І. Виговського, а, згодом, і митрополита – Д. Балабана.

«Новий гетьман, – на думку М. Грушевського, – був людиною досвідченою, тямучою, бувалою, непоганим політиком, при цьому, безперечно, – українським патріотом, щирим автономістом, одностороннім старшини, який разом з нею палко бажав забезпечити свободу і недоторканність України» [2; 324].

Аналізуючи первісні зовнішньополітичні орієнтири І. Виговського, учений стверджує, що той «спочатку ... хотів продовжити політику Хмельницького: триматися по можливості нейтрально між Москвою і Швецією, Кримом і Польщею, щоб забезпечити спокій в Україні, зміцнити її новий лад і порядок та своє власне становище» [2; 324]. Так, ще в середині серпня 1657 року, перебуваючи в статусі генерального писаря, І. Виговський підписує союзницьку декларацію з представником трансільванського князя; у середині вересня того ж року намагається поновити добросусідські відносини з Кримським ханством (задля укладання мирного трактату навіть погоджується особисто прибути до Бахчисараю).

На особливу увагу заслуговує українсько-шведський договір від 6(16) жовтня 1657 року, що сприймався його авторами як логічне продовження й оформлення військово-дипломатичних взаємин двох держав за гетьманування Б. Хмельницького [4; 213]. У трактаті проголошувалося, що «має бути вічна приязнь і політичний союз між королем шведським і його наступниками з одної сторони, і ясновельможним

гетьманом і військом Запорозьким з другої. Обов'язуються вони цим договором до обопільної любові, приязні, помочі і воєнної спілки против спільних ворогів і тих, що помагають ворогам другої сторони – з виключкою світл. князя московського, котрим військо Запорізьке зв'язане тісним (формальним) союзом і буде йому захищувати вірність непорушно» [3; 64].

М. Грушевський наголошує, що вісім «Договірних пунктів», запропонованих гетьманом послові шведського короля, засвідчують курс І. Виговського на унезалежнення й соборність Української держави. Зокрема передбачалося, що «... король шведський признає і проголосить військо Запорізьке з підвладними йому провінціями за нарід свободний і нікому не підлеглий, і цю свободу й інтереси боронитиме против усіх неприятеливів. Границі і території володінь Запорозького війська признає і проголосить, що вони простягаються не тільки до Висли, але й до границь Пруссії, пообіцяє спільними силами здобувати і до Зап. війська віддавати – як от у Литві воеводство Берестейське і Новгородське... Як би прийшлося королеві шведському миритися з поляками, то не інакше він мав би ввійти в згоду, ніжби поляки проголосили військо Запорізьке з його землями за нарід свободний, виріклися всіх претензій і згадані границі потвердили б не тільки спеціальним записом, але і присягою, за котру заручить світл. король шведський...» [3; 65].

Але «... реальна вартість нового союзного трактату, – із жалем констатує учений, – була мінімальна» [3; 69]. Бо ж «... незадовго удари, задані поляками шведам на Балтійським помор'ю, в Помор'ю, Пруссії і Інфлянтах, примусили Карла відложити агресивні плани на Польщу і постаратися за всяку ціну помиритися з нею» [3; 69]. Відтак, «... Швеція... не могла служити опорою для України. Залишалась Польща і Москва...» [2; 325].

Усіма наявними засобами, попри провокуючі обставини, І. Виговський намагався утримати курс попередника у взаєминах із Олексієм Михайловичем. Спершу навіть сподівався отримати булаву не всупереч царському урядові, а за його допомогою. Саме про це говорив у серпні 1657 року послові трансильванського князя Ференцу Шебеші. Зокрема, претендент на гетьманство конфіденційно повідомляв, що «московський (цар)... писав йому, що віддасть Україну йому до рук – аби нею розпоряджав» [3; 8].

Та сталося інакше. Події серпня-жовтня 1657 року засвідчили спробу Москви ревізувати систему своїх стосунків із Чигирином. Усе ж після генеральної ради в Корсуні 11 (21) жовтня, що не лише висловила вотум довіри Виговському, як гетьману, а й схвалила твердість його політики супроти Московії, остання змушена була тимчасово відмовитися від експансіоністських задумів стосовно України. Як наслідок – «... царська грамота до гетьмана з 18 (28) жовтня, в котрій найважливіше було – сама адреса: «війська Запорізького гетьманові Ів. Виговському і всьому військові Запорізькому»» [3; 78]. Суттєво, що цар звелів «... бояринові кн. А. Н. Трубецькому з тов. ... до війська Зап., не йти – аби від того походу нашим підданим, Малої Росії жителям не понести... великих утрат в підводах і кормах» [3; 79].

Але довгоочікуваної царської грамоти Виговському та його однодумцям було замало: «... бажали надати якнайбільше політичного престижу своєму пануванню через московське «благословення» (як висловилася старшина в своїй грамоті з Корсунської ради)» [3; 80]. Цього не сталося, бо ж «... московський уряд думав про те, щоб поставити наступство гетьманів в можливо тіснішу залежність від себе...» [3; 80].

На думку М. Грушевського певний інтерес для дослідника являє «... начерк царської грамоти, що мала заспокоїти українську людність супроти тих чуток, які пішли по Україні про задумане царем скасування українських вільностей» (так звані «статті А. Матвеева») [3; 80]. Квінтесенція документа в наступному: «Ми від вас, як вірних підданих ніякої зради ... не чаємо, – але й вам не треба ані в гадці не мати, щоб від нас могли бути якісь утиски на вольності ваші, – ми хочемо вас тримати у всім за вашими правами і вільностями, а наше царське слово нікоде не змінне» [3; 81].

З огляду на подальші проімперські дії царського уряду щодо гетьманського (саме в руслі «пунктів А. Матвеева») фарисейство монарших заяв очевидне. Все ж сам факт порозуміння, хоча й короткоплинного, був позитивним.

М. Грушевський переконаний, що І. Виговський не прагнув розриву з Московією. Упевненість ученого ґрунтується на низці аргументів. Зокрема, стверджений у Корсуні українсько-шведський альянс не мав антимосковського спрямування. У першому ж пункті його наголошувалося: «Воєнна спілка має бути офензивна – крім в. кн. Московського, против котрого Запорізьке військо відмовляється підняти зброю» [3; 65]. Взагалі, – на думку дослідника, – Корсунський договір засвідчує, що у цей період Виговський орієнтується не на Польщу, а на її ворогів.

Аналізуючи перебіг українсько-польських перетрактацій у серпні-жовтні 1657 року (місія С. -К. Беневського до Чигирини), М. Грушевський підкреслював послідовність гетьмана у відстоюванні національних інтересів: «... уряд Виговського ... знов-таки положив нагиск на необхідність заховати status quo на західній границі – вимагав аби за козаками полишено, те що вони придбали тут під час кампанії Ждановича, і навіть не перешкоджувано дальшій мирній козацькій експансії ...» [3; 287-288].

Загалом зусилля І. Виговського увінчалися успіхом: під час перебування Беневського в Україні термін перемир'я з Польщею було продовжено, але тільки до Великодня – 21 квітня 1658 року. Як видно з листування Виговського і Беневського, демаркаційна лінія для козаків проходила по річці Случ, а для поляків – по Горині. Між ними була нейтральна смуга. Пінськ залишався під протекторатом козаків. Коронна армія мала стояти за умовною лінією, і поляки виступали гарантом того, що татари утримуватимуться від набігів на Україну. Тобто, це була тимчасова угода, що відповідала умовам Віленського перемир'я.

М. Грушевський влучно схарактеризував сутність польської політики І. Виговського в догадяцький період: «... не дати полякам використати українські усобиці для походу на Україну і утримувати в цілості західню лінію, все це ціною обіцянок тієї повної «комбінації», «компланації» і т. д. (вирази очевидно умисно неясні!) і деяких дрібних уступок – теж по можливості більше «язиком», чим на ділі» [3; 310].

Навіть в умовах розгортання суспільної кризи в Україні, зовнішнім каталізатором якої виступала Московія, польська карта залишалася останньою в дипломатичній колоді Виговського. «До самої весни 1658 р., – стверджує М. Грушевський, – ніщо не віщувало ... різкого звороту в українсько-польських відносинах. Гетьманський уряд вів попередню лінію. Годував польський двір солодкими словами і приємними обіцянками і вічікував повороту до Польщі свого союзника – шведського короля, сподіваючися з тим нового обороту польських справ, а на московську адресу жалувався на ворожі польські замисли, старався розбудити підозріння і по можливості вплинути на відновлення московських операцій проти Польщі. Одночасно – запевняючи польські круги в своїм бажанні відновити приязні і навіть підданські відносини, пильнував яко мога поширити сферу своїх фактичних впливів в Західній Україні – територію козацького протекторату над тутешньою шляхтою, містами, православним духовенством і т. д., в очікуванні моменту, коли сприятливі обставини дали б спромогу виразно і безповоротно проголосити ці західні землі частиною Козацької України – по Буг чи по Віслу, в залежності від обставин» [3; 286].

Отже, дипломатія І. Виговського упродовж 1657 – зими 1658 років була продовженням політики Б. Хмельницького. Говорячи про козацьких керманічів, передусім – про І. Виговського та І. Мазепу, М. Грушевський наголошував: вони «... на взір старого Хмельницького пробували опертися на всі можливі комбінації і фактори – Москву, Польщу, Швецію, Туреччину, Крим. Забезпечення української автономії – се ґрунт, се правдива дійсна вісь, коло якої оберталася (тогочасна) українська політика ...» [1; 94].

Чому ж саме Польща, котра впливовою старшиною і Виговським особисто сприймалася як крайній варіант порятунку Гетьманату, в липні-вересні 1658 року стала визначальним орієнтиром Чигирини?

М. Грушевський, аналізуючи гетьманський «Маніфест до європейських урядів», виокремлює умотивування розриву з Царством.

По-перше, не міг офіційний Чигирин легковажити розвитком унійних процесів між Варшавою та Московією, започаткованих Віленськими перетрактаціями 1656 року. Бо ж «... московське правительство зрадило Україні, ввійшовши в порозуміння

з Польщею ... Москва захотіла торгувати долею України, рідати її без згоди і волі самої України...» [1; 90].

По-друге, «... двоєдушная и своекорыстная политика московского правительства, – пояснює учений, – вывела его (Выговского) из терпения, и он, потеряв надежду на Москву, начал действовать собственными средствами» [4; 205]. Гетьман і його оточення переконалися, що саме «... московські правителі своєю політикою внесли розбрат і розділ в українське політичне життя, дали змогу різним демагогам, покликаючися на московську поміч і протекцію, організувати опозицію українському законному правительству, підривати його престиж, відмовляти послуху, виставляти своїх претендентів до булави. Ся політика Москви привела вже до страшної внутрішньої війни на Україні (Пушкарівщина) й грозила в будучності ..., незчисленими бідами, підриваючи в корінь політичну силу України й її правлячих верств» [1; 91].

Отже, знаковими подіями в поглибленні кризи у відносинах цар – гетьман були такі: прийняття у Москві запорозького посольства, очолюваного М. Стринжою, та заохочення січової охлократії двозначною монаршою грамотою (листопад 1657 року); скликання у лютому 1658 року Генеральної ради в Переяславі задля зміщення Виговського; позірний «нейтралітет», а насправді – підтримка гетьманського заколоту М. Пушкаря-Я. Барабаша; тривале переховування останнього в обозі Г. Ромодановського; розміщення воєвод із залогами в Білій Церкві, Миргороді, Корсуні, Полтаві, Ніжині та Чернігові.

До того ж І. Виговський володів інформацією про наміри Москви порятувати рештки опозиції, щоби використати її для подальшої боротьби з надто самостійним гетьманом. У Чигирині добре усвідомлювали, що «опозиція була погромлена, але не була знищена. Пройшла одна критична хвиля в боротьбі з нею, але за нею могла прийти і друга, і третя – не менше критична ... Розгромлені, пограбовані, до краю озлоблені учасники повстання вийшли за московський кордон і розташувались тут же при українській границі в очікуванні моменту, коли можна буде повести боротьбу з ненависними «панами» наново. Але головне – що маси української «черні» зісталися на місцях з тою ж ненавистю до тих панських потягів старшини і всіх командних верств. Москві треба було ввести тільки невеличкі воєнні сили, щоби об'єднати вкруг них всі ці ворожі старшині елементи і розпалити повстання з новою силою – в розмірах далеко більших, ніж це спробували зробити Стринжа, Донець, Пушкар і т. д. самими обіцянками московської підтримки» [3; 245].

Водночас, – нагадує М. Грушевський, – були ще й інші чинники польського вибору Чигирини. З-поміж них визначальний – намагання І. Виговського та очолюваного ним державницьки налаштованого угруповання козацької старшини не допустити перетворення України з рівноправного союзника Московії в провінцію імперії, відстояти суверенітет Гетьманату. «Конфлікт українських автономічних змагань з московським централізмом ... – аналізує дослідник, – устиг зазначитися в цілм ряді пунктів, як скасування церковної автономії України, обсадження головних українських міст московськими воєводами і військовими залогами, а за тим вияснялася програма московського правительства ...: завести московську адміністрацію на Україні, обложити українську людність податками до московського скарбу, обмежити українські «свободи» певними правами самих тільки привілейованих верств, доки догідна хвиля не дасть можливості зробити кінець і їм та підвести все українське життя під загальний московський ранжир» [1; 91].

Напрочуд цікавими, і не лише в осмисленні Гадяцького шляху І. Виговського, є міркування М. Грушевського стосовно критеріїв поцінування діяльності володарів булави (та й загалом непересічних постатей національної минувшини). «Ми не маємо майже нічого, – зауважує вчений; – щоби вяснити нам інтимні думки, властиві заміри, провідні ідеї, й кінцеві цілі політики Виговського і його кругів ... Якби діло їх увінчалось успіхом, воно б посягнуло їх задушевні пляни і помирило суспільність і потомство з їх дипломатуванням, з критими ходами, якими вони йшли до своєї мети. А так на руїнах своїх замислів зісталися вони з репутацією інтриганів-зрадників, хитрих егоїстів, сіячів смуту й «измены» ...» [1; 92]. Ми ж бо, – продовжує М. Грушевський, – «... бажаючи безсторонньо оцінити політику й змагання тих людей, мусимо

вдовольнятися більше або менше правдоподібними міркуваннями про те, що було властиво метою їх змагань, на підставі тих офіціальних актів, і ще більше – міркуючи з загального розвою політичних ідей і змагань суспільності» [1; 92].

Саме виходячи із зазначених засад учений стверджує: «... одно зістається фактом безсумнівним і вірним. Се те, що як один (Виговський), так і другий (Мазепа), при своїх індивідуальних відмінах, при різниці в тактиці, в засобах і способах, в деталях своїх плянів, – були представниками, речниками, носителями політичних змагань, якими глибоко пройняте було все українське суспільство, вся свідома верства українського народу, вся українська інтелігенція їх часів. Їх діло ... не було ні в яким разі особистим ділом, їх винаходом, їх забаганкою» [1; 92].

М. Грушевський підкреслює роль світоглядних чинників в осягненні українсько-польського компромісу 1658 року. Адже в системі політичних цінностей тодішньої політичної еліти «золота свобода» польської шляхти була жаданим ідеалом, а державна організація Речі Посполитої – гідним наслідування зразком. Самодержавна й деспотична Московія, що неодноразово засвідчувала як прихований, так і відвертий експансіонізм стосовно «прав і вольностей» Війська Запорозького, відлякувала «нову шляхту» України й, сама того не бажаючи, схиляла до Польщі.

Неабияку вагу в історії українсько-польського зближення мав кримський складник. Пригадаймо: поновлення союзу гетьмана з ханом обумовлювалося необхідністю військового татарського сприяння в приборканні заколоту М. Пушкаря-Л. Барабаша та забезпеченні південних кордонів Гетьманату. Але після 1654 року шлях у Бахчисарай для українського керівництва міг проходити лише через Варшаву в силу чинності польсько-кримської спілки 1653 року. Надалі отримувати татарську підмогу, дівість якої підтвердили події травня-червня 1658 року, Чигирин міг лише налагодивши політичні взаємини з Варшавою.

Додатковим стимулом для з'яви українсько-польської унії було й те, що в геополітичних реаліях кінця 50-х років бажання Варшави порозумітися з Україною було не меншим, ніж у Чигирині.

По-перше, Ян II Казимир убачав у Війську Запорозькому потенційного дієвого союзника в реалізації реформи політичного устрою Корони. Зазначену тезу напрочуд аргументовано розкриває М. Грушевський: «... Ян Казимир знову рахував на козаків як на свою вірну гвардію, і тепер так само як за часів Володислава різні роялісти, що носилися з гадками реформи польської конституції: зміцнення королівських прерогатив і обмеження шляхетської сваволі, покладали надію на козацьке військо й його симпатії до абсолютної монархії» [3; 317].

По-друге, Військо Запорозьке як союзник Речі Посполитої істотно б посилює міжнародні позиції останньої. У Варшаві прагматичні політики усвідомлювали необхідність замирення і з козаками, і зі шведами, і з московитами. Правомірно вважали, що «... всі три трактати [...] не суперечать один одному – треба тільки зручно і своєчасно вести кожну річ. Але фундамент – заспокоєння козаків, бо за тим прийде швед або Москва. Тільки зручно трактувати, і тоді третій, хто б не був, мусив би скакати по нашій волі ...» [3; 323].

По-третє, наближення сейму, який мав закріпити польську корону за московським царем, спонукали Яна II Казимира, Марію Людовику, їх двір і католицьких єпископів ужити контрзаходів: перш, ніж порвати з Московією, посварити її з козаками і укласти угоду з останніми. Королева сподівалася «... за помічю козаків визволитися з ненависної їй залежності від австрійського двору, взяти назад дані йому обіцянки в справі наступства на польським престолі, передати польську корону французькій династії ...» [3; 317].

По-четверте, позиція частини польської аристократії, що усвідомлювала необхідність замирення з козаками, й погоджувалася на певні поступки.

Яскраве свідчення таких настроїв – меморіал познанського воєводи Яна Лещинського, підготовлений на прохання королеви Марії Людовики і поданий Яну II Казимиру напередодні сейму 2 липня (н. с.). 1658 року. Автор наголошує на таких нюансах стосунків уряду Речі Посполитої: «... треба трактувати з ними (козаками) з найбільшою пильністю і щиро! Бо в тім, що досі з ними не прийшло до згоди, не

козаки, а ми винні – тому, що трактували їх згорда, не як людей – не то що не рівних нам, але не рахуючи їх людьми! Але Бог показав, що це такі ж люди як і інші, покарав нашу пиху і тепер вони варті великої пошани, більше ніж усі ті, що піддавалися чужому королівству, по невірничому без всяких застережень для своєї свободи – а ті (козаки) так завзято стояли за свої вольності, що годилися скорше погинути ніж жити без свободи. Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свою свободу, а ми за своє безсиле панування!» [3; 319-320].

Творець меморіалу зацентрував на тому, що козаки «... варті того, щоб ми прийняли їх до своєї верстви. В обороні свободи вони будуть ... завзяті, поскільки завважать, що з нами їх свобода безпечніша, ніж під іншими протекторами» [3; 318].

Я. Лещинський визнає, що на переговорах незадоволення поляків викликає «... пункт де вони (козаки) хочуть бути окремим народом ... і мати своїх достойників. [...] Можна згодитись з такою умовою, щоб це була унія така як Литовська: аби один нарід не мав прерогативи перед другим...» [3; 320].

Далі в документі змальовується вся палітра дипломатії Речі Посполитої. Лещинський «... вважає потрібним замирення з усіма трьома ворожими сторонами ...», але «... здійснити це потрібне замирення в такій послідовності: згода з козаками, потім з царем, на останку – з шведами ...» [3; 321]. Був певний того, що одночасно з переговорами з Україною «... треба трактувати з Москвою – аби вона не скандалізувалася, що з козаками згода, і на злість не ввійшла в союз з шведами: ... витолкувати Москві, що ця згода не перебуває згоди з нею, бо не вернувши собі козаків ми ніколи не прийшли б до згоди з нею ... Додати, що ми не вирікаємось по давньому трактувати з нею і про наслідство царя [...] . А щоб козаки не скандалізувались планом sukcesії і не боялись помсти за те що відступили від Москви, то вияснити козакам, що план цей нічим не загрожує нам і їм. Насамперед – будучи разом («в унії»), ми завсіди зможемо відборонитися від спільних кривд – аби тільки добре об'єднались. По-друге – план цей безпечно загамує війну і продовжить перемир'я. По-третє – стурбує шведа, так що він хоч би й не хотів, мусить з нами замиритись» [3; 322].

Водночас познанський воєвода вказує на один, але супротивний Речі Посполитій, пункт козацьких вимог – ліквідація Берестейської церковної унії. «Признає противним своєму католицькому сумлінню її касувати, але радить не заглиблятися в це релігійне питання, полишаючи його богословам ...» [3; 323-324]. А в одному з листів (до Ю. Любомирського) висловлюється доволі толерантно: «... перед усім треба пильнувати консервування нашої релігії, а вже в другій черзі – повертати інших, і то наукою, мораллю, взірцем, а не нищенням людей: поки тримались першого ішло то нам краще, а як почали наvertати силоміць, то й наша віра пропала ...» [3; 319].

Означений документ – це втілення поглядів незначної частини перспективно, прагматично й толерантно налаштованої аристократії на проблему українсько-польського порозуміння шляхом реорганізованого державного співжиття трьох народів (засадничі положення меморіалу виразно проглядаються у первісному варіанті Гадяцької унії).

На певному етапі українсько-польські перемовини увінчалися підписанням 15 липня (н. с.) 1658 року Межиріцької угоди, що, за висновком М. Грушевського, стала підґрунтям Гадяцького трактату. Дослідник доволі критично поціновує її зміст, звинувачуючи П. Тетерю – речника козацьких інтересів – у перебранні повноважень, зайвій поступливості, запобіганні перед Короною. Аналізуючи документ, учений стверджує, що пункти «... представляли собою домагання Виговського на чисто кастріровані спільними зусиллями Беньовського і Тетері. Порівнюючи ці пункти з пізнішим гадяцьким актом бачимо багато подібного, місцями – буквально тотожного, очевидно – Тетеря привіз той начерк умови, що потім ліг основою гадяцької унії, – але спільною рукою з Беньовським вони вичистили його з усяких «еретичних видумок» Немирича – не утримавшись навіть на рівні зборівських пактів, спустившись до білоцерківських» [3; 327].

Розгромивши армію опозиції, І. Виговський продовжує перетрактації з Польщею, намагаючись виправити допущену у Межиріччі помилку. Його тогочасне листування з монаршою родиною засвідчує твердість гетьмана у відстоюванні українських інтере-

сів. 5 вересня 1658 року Ян Лещинський у листі до Яна II Казимира висловлює застереження стосовно позиції Виговського: «Признаюся, що мені не дуже подобається остання відомість, що прийшла зі Львова – мовляв Виговський домагається окремої держави ..., і другий пункт – вільний наєм війська в Польщі – чого Литва не має: скорше хочуть бути незалежними ..., а не горожанами єдиної республіки ...» [3; 330].

Але в королівських «... директивах комісарам (особливо Бенъовському) – [наказано] не дорожитись, іти на зустріч бажанням Виговського у всім, щоб якнайскорше мати договір і козацьке військо, з огляду, що переговори з Московією і Швецією попали знову на мертві точки» [3; 331].

Польсько-українські переговори завершилися підписанням 6 (16) вересня 1658 року Гадяцького трактату. На основі всебічного аналізу М. Грушевський приходить до висновку, що Гадяцька унія в гетьманському варіанті «... була першим виразом [...] того, що вже перед тим пробивалося в різних актах і заявах, але тільки тепер знайшло скільки-небудь конкретне своє об'явлення: українська державна ідея, окремішність української території і українського народу. Від елементарної оборони «руської віри», рівноправності українського чи білоруського православного елемента з польсько-католицьким, яка наповнює собою перші десятиліття XVII ст., українська суспільність серед кривавих бур Хмельниччини доходить до свідомості потреби гарантій автономного українського життя, політичної самоуправи українського народу, як політичної цілості, української етнографічної території, як окремого тіла» [1; 92-93].

Не зупиняючись на детальній характеристиці Гадяцького трактату, оскільки це не є предметом нашої розвідки, зазначимо, що він спрямовувався, насамперед, на реформування Речі Посполитої, бо передбачав утвердження Руського князівства як суб'єкта федерації. Витоки такої державно-політичної реорганізації М. Грушевський убаचाє в Люблінській унії 1569 року. Тепер «до давнішого польсько-литовського дуалізму мав бути доданий ще третій автономний член, призабутий у 1569 р. Але в інших пунктах політична українська думка ішла далі сього готового взірця... і творила нові форми і гарантії національного життя. Сей, наприклад, український віце-король, виборний доживотний гетьман, з шансами перетворитися в династичного володаря [...], – се була зовсім нова комбінація автономного устрою Великого князівства Литовського з новою козацькою республікою. А в умові, що Велике князівство Руське має зіставитися неутральним на випадок агресивної війни Польщі з царством Московським ... прояв ідеї вічної неутральності України між двома конкурентами – Польщею і Московією, зародок ідеї про Україну, як самостійну, вічно неутральну державу, під протекторатом Польщі й Московщини» [1; 93]. М. Грушевський, покладаючись на записки Голінського, учасника переговорів, наголошує, що такі домагання висувалися козацькими посланцями на початку вересня 1658 року, а не тільки в травні 1659 року.

У руслі вищезазначеного не викликають подиву положення, що містяться в одному з варіантів гадяцьких домовленостей – про збереження добросусідських відносин із Московією, які є найкращим спростуванням тези щодо пропольських настроїв І. Виговського («Гетьмани з військом Зап. [...] мають пробувати в вірності, підданстві і послушенстві у найясн. маєстату королівства польського і наступників його і всій Річпосполитій ... Але так щоб це не нарушало братерства зав'язаного з ханом кримським, а коли може то бути без порушення цілості Річпосполитої – то і з царем московським» [3; 361-362]. Варто згадати й пункт, згідно з яким Військо Запорозьке не братиме участі у війні з Московією («Коли б станам Коронним і В. кн. Лит. прийшлося почати війну з царем московським, військо Зап. до такої війни не буде притягнене» [3; 361].

Отже, навіть після підписання Гадяцької угоди І. Виговський не прагнув до повного розриву, а тим більше до початку війни з Московією. До того ж мав зважати й на двозначність позиції польських керманічів: існування сильної промосковської партії у Литві, що зумовила (усупереч настановам Яна II Казимира) згоду королівських комісарів на переговорах зі московськими послами на елекцію Олексія Михайловича монархом Речі Посполитої; надії на співпрацю з Московією супроти Швеції (якщо б не вдалося домовитися з першою, не виключалася ймовірність війни, але ... силами

Виговського). Все це позбавляло Гадяцьку угоду зовнішньополітичного підґрунтя й ставило під сумнів саму можливість успішної її реалізації.

А тому гетьман обрав «... політику вичікування поміж Польщею, Москвою і Швецією ...», ймовірно «... сподівався дочекатися присилки польського війська. Може думав, що Москва піде на уступки і на замирення з ним» [3; 372]. До того ж Гадяцька угода ще не була затверджена сеймом і населення України ще не знало про неї.

Але подальші події – царська грамота від 3 жовтня (н. с.) 1658 року про зрадлицтво Виговського; наступ московських підрозділів на Лівобережжя; кінцево невдала дипломатична місія полковника І. Кравченка в Москві; монарша «згода» на замирення з гетьманом на Гадяцьких пунктах і, водночас, підтримка самопроголошеного гетьмана І. Безпалого, жорстокі акції московських воєвод стосовно місцевого населення – засвідчували наростання воєнно-політичного протистояння Гетьманату й Царства.

Між тим І. Виговський мав лише 16 тисяч вірних козаків супроти 150-200-300 тисяч (за різними даними) ратників О. Трубецького. Звісно, після взаємної присяги з кримським ханом (24 квітня 1659 року) військові позиції гетьмана зміцніли: в Україну було спрямовано 80-тисячну орду. Проте військових сил у Чигирині було замало, а на збройну потугу Варшави гетьман уже й не розраховував. Усвідомлюючи мало-ймовірність успішного затвердження угоди 1658 року вальним сеймом і подальшого її втілення на практиці, І. Виговський, у руслі класичної полівасалітетності, вдається до переговорів зі Стамбулом і Віднем задля сприйняття їх протекції.

Нарешті 22 травня (або ж 12 червня) Гадяцька угода була ратифікована у найневигоднішому для України варіанті. Звісно, категорично були відкинута «нові пункти» березневої старшинської ради про включення до складу Великого Князівства Руського земель Волинського, Подільського та Руського воєводств, ствердження спадкоємного гетьманства, ліквідацію унії, встановлення 60-ти тисячного реєстру тощо (козацьке посольство Т. Носача). Та, найприкріше, що були «відкориговані» консенсусні положення Гадяча 6 (16) вересня 1658 року. Кінцево угода передбачала 30-ти тисячний реєстр, чинність церковної унії, пункт про необов'язковість участі Руського князівства у ймовірній війні Речі Посполитої з Московією вилучений.

Гетьман і його оточення з розпачем і обуренням сприйняли кінцевий варіант угоди. За переконанням М. Грушевського «Виговський мусив належати до тих, що з болем давали виривати з державного плану української політики живі шматки і перевертати його на те лахміття, яким стала в останніх редакціях Гадяцька угода» [3; 371].

Чому ж спроба політико-правового розв'язання проблеми українсько-польського протистояння, запропонована у Гадячі 16 вересня 1658 року, залишилася нездійсненою? В руслі відповіді на поставлене запитання подамо оцінку проекту вченим.

М. Грушевський полемізує з «поколіннями польських і українських істориків», які прославляють його «... як акт великої політичної мудрості і розваги, вияв глибоких політичних ідей, дороговказ в далеку будучину...», програму «східно-європейської федерації...», акт братства народів, цікавий документ культурних і політичних змагань ...» [3; 285].

Чому ж така скептична, навіть нищівна оцінка схвальних відгуків дослідників Гадяцького трактату? До того ж, попередньо ми цитували положення з праць М. Грушевського, в яких міститься позитивна характеристика окремих статей документа.

Насправді ж ніяких розбіжностей у поглядах ученого немає. При належному прочитанні його праць можемо сформулювати певні висновки й застереження.

По-перше, М. Грушевський високо поціновує І. Виговського та його однодумців за усвідомлення ними наріжної ідеї суспільно-політичного розвитку українства – нагальної необхідності власного національно-державного буття – й спробу юридичної фіксації її у відповідних пунктах про «Велике князівство Руське». При цьому наголошує на еволюції української державної ідеї в світогляді національної еліти: «Те, що самому Хмельницькому в перших стадіях його повстання ще ледве уявлялося, в момент його смерті представлялося політичним керманічам України вже зовсім виразно і ясно» [1; 93].

Дослідник аргументує своє переконання наступним чином: «Україна вертається під зверхність польського короля і сойму, але не як комплекс провінцій, а як окрема

і замкнена політична цілість. Українська територія в своїх етнографічних границях має творити осібне «Велике князівство Руське», з своїми осібними міністрами, скарбами, військом і монетою, з своїм власним виборним шефом гетьманом, якого мають обирати стани сього великого князівства і подають на затвердження королеві. Коронне військо не має вступу на сю територію, так само місцевим панам не можна держати яких небудь міліцій; єдину воєнну силу має становити козацьке військо під властю гетьмана. Всі уряди можуть займати тільки особи української народности («русської віри»). Українській народности забезпечувалися певні освітні засоби (право заснування двох академій на взірць краківського університету і т. інше)» [1; 93].

По-друге, вчений указує на низку обставин, які змушували І. Виговського та його оточення йти на поступки королівським комісарам у процесі гадяцьких перетрактатцій. «Очевидно, – вважає М. Грушевський, – багато значив провал піднятих против Москви операцій під Києвом. На границі Слобожанщини йшло також не гладко. Не було чим Москву залякати і змусити до політики невмішання в українські справи. Але рішаюче значення мабуть мала Орда [...] – порозуміння осягнене комісарами з Карач-Беем: це могло справді переломити всі заперечення Виговського і старшини. Карач-Бей міг поставити українсько-польську угоду умовою своєї дальшої помочі, інакше погрозити, що полишить козаків і піде до дому» [3; 371].

По-третє, М. Грушевський наголошує, що фаховий дослідник кінцево має поціновувати реальні, а не потенційні наслідки договору. Оскільки «... він з'явився в результаті завзятих торгів, завзятого бою за і проти постулату української автономії...», упродовж «... тижня акт цей перероблювано й переписувано разів з десять...», то «перерібками цими приведено ... до повного хаосу, і від головного постулату – оцього «вел. кн. Руського» ... зісталися тільки цілком непоказні сліди...» [3;367]. І, вже зовсім песимістичний, присуд автора: «угода була немилосердно покалічена при своїй появі на світ, так що була цілком нежиттєздатна» [3; 375].

Думається, що останнє положення варто прочитувати у якнайширшому контексті, а не просто як констатацію непридатності «консенсусного» варіанта договору. На основі скрупульозного розгляду праць М. Грушевського наслідком висловити наступне припущення: учений вважав безперспективним не лише Гадяцький трактат, а й польський зовнішньополітичний вибір І. Виговського. Задля аргументації звернімося до творчого доробку М. Грушевського.

По-перше, «... Гадяцька угода не мала виглядів на успіх ...», оскільки консервативна більшість польської шляхти і політично, і психологічно не була готова до паритетного співжиття у реорганізованій Речі Посполитій – федерації трьох народів. «... Утрата України для Польщі, – продовжує учений, – була ще фактом занадто свіжим, щоб польська шляхта могла помиритися з ним і щиро вишукувати новий порядок речей для окремішнього і автономного Великого князівства Руського» [1; 94].

По-друге, навіть за практичного втілення, Гадяцька унія не могла б гарантувати відносну національно-державну суверенність українства. Справа в тому, що «в 1650-х роках Польща була ще сильна, а козацька України ще надто слабка. Її устрій ще формувався тільки. Її суспільність не емансипувалася від впливів польського життя. Гарантії політичної автономії, навіть якби були проведені в життя, в тих часах не охоронили б її від спольщення, ані від запливу польським панством. А се не давало підстави успішного розвою України, бо таїло в собі задатки дальшої внутрішньої боротьби і потрясінь» [1; 97].

По-третє, Гадяцький договір не мав перспективи, оскільки в його засадничих положеннях права козацького загалу та поспільства не були застережені, а відтак, існувала реальна небезпека реставрації дореволюційної моделі соціально-економічних відносин на українських землях. «Для українських мас, – акцентує учений, – вертатися назад під панську кормигу польську, облиту кров'ю недавніх, героїчних змагань до свободи, здавалося чимсь неможливо-диким» [1; 94].

По-четверте, Гадяцький договір був нежиттєздатним, оскільки для його українських творців ідеалом соціально-політичного устрою бачилася Річ Посполита з унормованою соціально-становою стратифікацією і, зокрема, панівним становищем шляхетства. М. Грушевський, порівнюючи українсько-московський (1654 рік) і укра-

їнсько-польський (1658 рік) договори, підсумовує: «Коли переяславська угода 1654 р. виходила з фактичної гегемонії козацтва і старалась сформулювати його соціально-політичну ролі і забезпечити її, Гадяцька унія [...] домагається такої гегемонії для української шляхти і в аспекті її політичних і соціально-економічних бажань і мрій будує цю нову унію» [3; 372]. Всі вимоги релігійного, адміністративного та економічного спрямування «... в дійсності являються передумовою для політичних претензій православної шляхти [...]». Українські шляхтичі сподівалися ... під патронатом козацького війська і нової уніонської хартії, утворити нову економічну базу... – котра б дала їм змогу помірятися на два фронти – і з усякими католицькими зайдами і з самим козацтвом» [3; 372-373].

Учений указує на приреченість задуму «... оперти українську державність на шляхті...» [3; 374]. Пояснює, що «... цей план [...] дозрів і розвинувся головню в зв'язку з планами прилучення західних земель до Козацької України [...]». В обставинах тодішньої безкозацької західноукраїнської дійсності така конструкція української держави в цих західних провінціях могла здаватися природною. Але тяжкою іронією було, що якраз західні провінції були вирвані з складу в. кн. Руського при останнім редагуванню Гадяцького акту [...]». В обставинах же східноукраїнських воеводств така концепція козацько-шляхетського дуалізму не могла виглядати чимсь іншим як на політиканську витівку-замах на козацьку гегемонію, позбавлену ґрунту і засуджену тим самим на неминучий провал» [3; 374-375].

Відтак Гадяцька унія в концепції І. Виговського – Ю. Немирича, «обрахована на Україну і Білорусь в цілості ... могла б іще мати своє оправдання; фактично обмежена тільки східною Україною, вона втратила його цілком» [3; 375].

По-п'яте, М. Грушевський вважає спробу збереження української державності за сприяння Речі Посполитої помилковою. Наголошує, що «Хмельницький не хотів повертатися до Польщі, він хотів створити таку політичну комбінацію, котра могла б забезпечити Україні повністю незалежне положення, і для цього опирався головним чином на Швецію. Виговський по його смерті пішов тим шляхом і довів переговори до Швеції до формального трактату, гарантованого з боку Швеції свободою і незалежністю українського народу» [4; 213]. В силу нових геополітичних реалій українсько-шведський альянс виявився недовгим. Гетьману «потрібно було подолати якусь іншу комбінацію, але обставини не дозволяли медитувати. Виговський повернувся до Польщі, але тим повністю зіпсував весь план» [4; 213].

Отже, в баченні М. Грушевського Гадяцький договір у сеймовому варіанті в силу цілої низки чинників не порятував Гетьманат. І навіть збройний триумф І. Виговського під Конотопом 28-29 червня (8-9 липня) 1659 року не став підґрунтям для переможного завершення українсько-московської війни. Вчений називає фактори, що унеможливили кінець перемоги гетьмана: «... кошовий Сірко з запорожцями – ворогами Виговського – напали на Крим, змусили татар покинути Виговського, а потім напали на Чигирин, гетьманську столицю. Московська партія на лівому березі Дніпра після цього знову підняла голову; чуток, що Виговський піддався полякам, озброювала проти нього населення; ніхто не розбирав, на яких умовах це сталося: думка про польське панування обурювала населення, яке не хотіло й чути про Польщу. Польське військо, розміщене Виговським у Сіверщині, викликало, по старій пам'яті, таку ненависть, що в місцевих полках, відданих Виговському раніше, тепер почалося повстання [...]». Потім з лівого берега настрої перекинулися і на правий: козаки і тут заявляли, що не хочуть повертатися під владу Польщі. Тоді уманський полковник Михайло Ханенко з'єднався з запорожцями Сірка і підняв повстання проти Виговського. Не хотіли терпіти його на гетьманстві і добивалися поновлення Юрія Хмельницького як законного гетьмана [...]». З Виговським залишилися тільки наймані війська і поляки» [2; 330-331]. А тому гетьман, легітимність якого підтверджувалася трьома козацькими зібраннями, задля забезпечення України від подальшої Руїни, на четвертій «чорній раді» під Германівкою 11 (21) вересня 1659 року поклав булаву.

Звісно, можна захоплюватися першим варіантом Гадяцького трактату. Його прихильників «... очевидно з однієї сторони брала за серце ця показна фразеологія «вільних і рівних», «з'єднання народів», з другого боку – ці широкі концесії українській

освіті, релігійній толеранції і под... » [3; 375-376]. Але подібний підхід – неісторичний. Бо лише формально компроміс 6 (16) вересня 1658 року міг бути підґрунтям федеративного союзу України, Польщі та Литви. Реально ж прогресивні положення акта були почасти обмежені вже в час підписання в Гадячі; потім – суттєво знівельовані в процесі ратифікації Варшавським сеймом. Відтак, Гадяцька унія стала визначальним політичним чинником падіння І. Виговського як гетьмана і, кінцево, жахливим провісником трагічного завершення його земного шляху.

1. Грушевський М. Виговський і Мазепа / М. Грушевський // Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін. – Львів: МП «Слово», 1991. – 128 с.

2. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / М. Грушевський / Укладачі Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк. – Донецьк: Тов. ВКФ «БАО», 2006. – 736 с.

3. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1998. – Т. 10. – 408 с.

4. Грушевский М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. – К. : Лыбидь, 1990. – 398 с.

И. И. Диптан

ЛИЧНОСТЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИВАНА ВЫГОВСКОГО В ВИДЕНИИ МИХАИЛА ГРУШЕВСКОГО

В дискурсе рассматриваются ключевые проблемы гетманства Ивана Выговского (среди них главная – Гадячский договор 1658 года) в трудах Михаила Грушевского. Подчеркивается неоднозначность отношения ученого к украинско-польскому компромиссу 1658 года. С одной стороны, исследователь высоко оценивает И. Выговского и его единомышленников за восприятие ими краеугольной идеи общественно политического развития украинства – необходимости собственного национально государственного бытия – и попытку юридической фиксации её в соответствующих пунктах «Великого княжества Русского». С другой – акцентирует внимание на ряде факторов, обусловивших «нежизнеспособность» унии и бесперспективность польского внешнеполитического выбора И. Выговского.

Ключевые слова: Иван Выговский, Михаил Грушевский, гетман, Войско Запорожское, Гадячская уния, Великое княжество Русское, дипломатия.

I. Diptan

PERSONALITY AND ACTIVITY OF IVAN VIGOVSKY IN MYKHAILO GRUSHEVSKY'S ESTIMATION

The key problems of Ivan Vyghovsky's rule (the main problem among them – is Gadiatskiy pact in 1658) in Mykhailo Grushevskiy's works are considered in the discourse. It's emphasized the scientist's ambiguity in treatment of polish Ukrainian compromise in 1658. On the one hand the researcher highly evaluates Ivan Vyghovskiy and his like minded persons for their realization the basic idea of social and political development of Ukrainian nation, the necessity of being independent and trying to legalize it in the appropriate paragraphs of «Big kingdom of Russia». On the other hand emphasizes the factors which caused the union «lack of vitality» and hopeless of I. Vyghovskiy's polish foreign policy choice.

Keywords: Ivan Vigovsky, Mykhailo Grushevsky, Hetman, Zaporozs'ke army, Hadiach Union, Grand principedom of Rus, diplomacy.